

Monografies

D'Equador a Catalunya: la gestió de la vida quotidiana de les famílies migrants

Claudia Pedone. Grupo Interdisciplinario de Investigador@s Migrantes (GIIM). Institut d'Infància i Món Urbà (CIIMU), Àrea d'Immigració

Els fluxos migratoris cap a l'Estat espanyol que han experimentat un procés més clar d'acceleració i feminització procedeixen avui d'Amèrica Llatina, i particularment d'Equador.¹ Aquest procés doble —acceleració i feminització— té, al seu torn, un doble impacte transformador en les estructures familiars. Com a conseqüència del context migratori i de les seves característiques específiques, es produeix una recomodació de les relacions de gènere i les relacions generacionals als vincles afectius i de poder del grup domèstic que els protagonitza, com es pot constatar en les modalitats de reagrupament familiar i en les experiències dels fills i filles de les famílies migrants, tant als llocs d'origen com als de destinació. Així, la família es revela com un espai de conflicte i negociació. En aquest sentit, les famílies migrants equatorianes estan encarant desafiaments nous. L'estructura i la dinàmica dels grups domèstics, els patrons conjugals i les pràctiques de criança, així com els processos d'independència i individuació dels seus fills i filles es veuen transformats seriosament, per això cal replantejar l'abordatge de les relacions familiars en un context transnacional.

L'any 1999, un moment en què el flux migratori equatorià cap a l'exterior s'accelerà, més del 60% de les persones que van migrar van deixar fills i filles menors (Herrera, 2002). L'any 2001 es calculava que el 5% de la població de nens, nenes i adolescents tenien els pares fora del país (SIISE, 2001).

A partir del 2002 l'augment de nens i nenes equatorians en el sistema educatiu català evidenciava l'acceleració en els processos de reagrupament familiar a partir de la marcada feminització del moviment migratori equatorià. No obstant això, a causa de la complexa trama de situacions familiars i el context socioeconòmic, els reagrupaments familiars no sempre han estat harmoniosos; al contrari, un nombre significatiu de dones i homes equatorians ha portat els seus fills i filles als llocs de destinació sense disposar de les condicions socioeconòmiques adequades (Pedone, 2004).

Dins d'aquest context transnacional, aquest article té com a objectiu analitzar algunes de les transformacions que s'han donat en les relacions familiars de la població equatoriana a partir de la feminització del flux migratori cap a l'Estat espanyol, i específicament cap a Catalunya, les modalitats de reagrupament familiar, l'organització de les noves xarxes de cura i les estratègies migratòries familiars en els nous contextos de migració transnacionals.

Una dècada de recerca

Alguns dels resultats que es presenten aquí són fruit d'un treball ininterromput de recerca durant l'última dècada. Al final del 1998, enfocar l'anàlisi del flux migratori equatorià des del punt de vista teoricometodològic de les cadenes i les xarxes migratòries va comportar analitzar un procés col·lectiu

que involucrava diverses generacions del grup domèstic, en el qual les decisions estaven condicionades tant per elements materials com simbòlics. Aquestes primeres decisions originen les cadenes migratòries, que al nostre estudi estan limitades a l'àmbit del grup domèstic, un àmbit que, al seu torn, transcendeix la unitat residencial. Les relacions de parentiu, amistat i veïnatge, els vincles comunitaris previs i la preexistència de xarxes socials tant en la societat d'origen com la seva formació en la de destinació configuren estructures socials superiors: les xarxes migratòries.

L'ús d'estratègies metodològiques qualitatives —principalment entrevistes en profunditat i l'observació participativa— em va permetre aproximar-me als vincles del parentiu, a les aliances i les relacions personals. Al seu torn, aquesta perspectiva metodològica considerava les persones immigrants com a subjectes capaços de crear i tirar endavant estratègies

1. L'inici de segle XXI marca el començament d'una nova fase. La població immigrant d'Amèrica Llatina documentada ha passat dels 61.000 efectius de l'any 1991 als 514.485 del final del 2003, que representen el 31,2% de la immigració regularitzada. La comunitat llatinoamericana és la més nombrosa, amb més de 1.310.000 habitants; els immigrants equatorians que viuen a Espanya són 497.799, a continuació, per lloc d'origen hi ha els de Colòmbia (271.239), Argentina (152.975), Bolívia (97.947), Perú (85.029), Brasil (54.115), Veneçuela (49.206), la República Dominicana (57.134) i Cuba (45.009). En síntesi, entre els anys 2000 i 2005 la immigració llatinoamericana a Espanya ha experimentat un creixement del 663% (Gil Araujo, 2008, en premsa).

migratòries per moure's entre contextos microestructurals i macroestructurals en l'actual fase del capitalisme. Vaig fer 86 entrevistes en profunditat; a Totana, 26 entrevistes: 15 a homes i 11 a dones; a Barcelona, 23 entrevistes: 15 a dones i 8 a homes; a Madrid, 27 entrevistes: 15 a homes i 12 a dones. Un cop fetes les entrevistes en profunditat a les tres àrees d'estudi proposades a l'Estat espanyol, i analitzades les dades recollides, era imprescindible continuar el treball de camp als llocs d'origen. D'aquesta manera vaig incorporar com a àrees d'estudi alguns llocs d'Equador. En efecte, entre el setembre i l'octubre de l'any 2001 vaig treballar a Quito, Santo Domingo de los Colorados, Baños del Tungurahua, Cuenca, Loja i El Pindal. En síntesi, el treball de camp es va desenvolupar en diverses etapes entre 1999 i 2002; a més de les entrevistes en profunditat esmentades vaig parlar amb diversos actors que conformaven les xarxes estudiades tant en origen com en destinació, vaig mantenir i mantinc contactes periòdics amb els i les líders de les cadenes i xarxes, i finalment vaig organitzar grups de discussió amb àvies i docents en origen (Pedone, 2003, 2006a).

Des de l'any 2003 fins avui, la meua investigació s'ha centrat específicament en els canvis produïts en les pràctiques de criança de les famílies equatorianes, i les renegociacions de les relacions de gènere i generacionals en aquest nou context migratori internacional, i de quina manera els siste-

mes educatius d'Equador i Catalunya afronten els desafiaments que suposa la presència del fet migratori dins les aules (Pedone, 2006b, 2006c). En aquest context, a més d'incorporar noves famílies migrants a la investigació, he continuat les entrevistes periòdiques a membres de famílies migrants equatorianes que es van revelar, en un principi, com a líders de les xarxes migratòries, a fi de conèixer les resignificacions del projecte migratori, els canvis d'estratègies, les modalitats de reagrupament familiar i les relectures de les idees d'assentament definitiu i de retorn travessades pel gènere i les generacions.

Les dones equatorianes com a primera baula de les cadenes migratòries i l'exercici de la maternitat transnacional

Els fluxos migratoris internacionals no són un fenomen recent per a l'Equador. A la serralada del sud d'Equador, la crisi de l'economia local va generar el primer moviment migratori cap als Estats Units en la dècada de 1950. Segons algunes autores, des de la dècada de 1970 més de 150.000 persones de les províncies de Cañar i Azuay han migrat a la ciutat de Nova York (Borrego Vega i Vega Ugalde, 1995). Tot i això, és realment en la dècada de 1980 que aquestes províncies es converteixen en pols importants d'emigració internacional, fins al punt que es podria considerar una de les zones d'Amèrica del Sud amb més

sortida d'emigrants (Jokisch, 2001). Ara bé, sempre ha estat una migració amb predomini masculí, amb escassos processos de reagrupament familiar en destinació.

A partir de l'any 1999, l'agudització de la crisi socioeconòmica equatoriana juntament amb una demanda superior de mà d'obra femenina a les grans ciutats de l'Estat espanyol va provocar un canvi en les trajectòries migratòries travessades pel gènere; així, la dona es va convertir en la primera baula de la cadena migratòria. La participació determinant de la dona en el desplaçament de la població equatoriana cap al servei domèstic a ciutats com Madrid i Barcelona va generar un reacomodament en les relacions de gènere i entre les generacions. Per això, la visibilització de les dones i els nens dins del grup domèstic i com a part decisiva en el joc de les relacions de poder ha permès centrar l'anàlisi de la família com un lloc de conflicte i negociació.

Aquest canvi ha comportat una ruptura envers la idea de l'home viatger i aventurer que empenia un perillós viatge cap als Estats Units que asseguraria el benestar de les dones, els infants i els ancians de l'origen. La sortida de les dones no solament ha produït un reacomodament en les relacions de gènere i generacionals a l'interior del seu grup domèstic, sinó que ha situat la societat equatoriana davant de les transformacions estructurals familiars, socials i culturals producte de la

denominada «estampida de la població equatoriana».²

L'opció de la migració femenina cap als Estats Units ha constituït des dels inicis un perill per a la integritat física i emocional de les dones, com ho corroboren alguns informes de la Comissió de Drets Humans de l'any 2002, on es denuncia l'abús sexual i la mort de dones equatorianes que intentaven arribar al país del Nord, per tant, la feminització cap a aquesta destinació ha estat molt gradual. Per això, podem afirmar que és la sortida massiva de dones equatorianes cap a Europa, primer cap a l'Estat espanyol i posteriorment cap a Itàlia, la que ha disparat l'alarma social al país andí. En aquest context, s'ha construït una visió homogènia i estigmatitzant de «les dones de la migració». Fins i tot, les institucions compromeses amb el treball de base en el fet migratori han reafirmat aquesta visió, i han posat l'èmfasi en els perills que corre la dona en migrar i el consegüent abandonament de la llar i per tant dels seus fills i filles (Pedone, 2008).

Aquesta lectura parcial dels processos migratoris ha contribuït a emascarar l'organització familiar en aquests nous escenaris socioeconòmics, on la migració constitueix una resposta familiar i, actualment, femenina per fer front a la crisi socioeconòmica. En aquest sentit, la preponderant presència femenina en les migracions contemporànies cap a Europa ha comportat trencar amb una representació social molt consolidada, tant en els

llocs d'origen com de destinació, en relació amb l'organització i l'execució dels projectes migratoris internacionals com una decisió eminentment masculina.

Dins del context migratori, nombrosos elements han contribuït a la construcció d'una maternitat transnacional. D'aquesta manera, la feminització de la pobresa juntament amb la demanda laboral dels països centrals de mà d'obra femenina de països perifèrics, particularment per al servei domèstic, són condicions que han forjat nous desafiaments i significats de la maternitat. Aquesta maternitat transnacional contradiu els models de maternitat de la classe mitjana dels països europeus i més encara les nocions ideològiques de la maternitat a Amèrica Llatina (Hondg-neu-Sotelo i Àvila, 1997).

En aquest sentit, a començament del segle XXI les mares transnacionals equatorianes i les seves famílies estan construint espais nous, expandint límits nacionals i improvisant estratègies de maternitat, fet que es presenta com una veritable odissea amb costos alts. Les dones entrevistades que passaven per la situació d'haver deixat els seus fills molt petits al lloc d'origen, a l'hora d'avaluar l'abast de la seva migració inclinaven la balança cap a aquest cost emocional i al temor, la majoria de les vegades fonamentat, del desdibuixament del seu rol com a mares (Pedone, 2006a; Pedone i Gil Araujo, 2008). La renegociació d'aquests rols els darrers anys s'ha desenvolupat

en un context moltes vegades advers per a les dones migrants. Malgrat que en l'àmbit econòmic s'accepta que la transferència transnacional del treball reproductiu —un procés també denominat «la globalització de les cures»— és conseqüència de la nova estratificació del mercat de treball a escala mundial, i genera una demanda de mà d'obra femenina que ha accelerat els moviments Nord-Sud, la paradoxa ens remet al fet que les dones migrants deixen el seu rol d'assistent en origen per migrar a cuidar nens, ancians i llars a canvi d'un salari al «Primer Món».

Així, per exemple, alhora que es feminitza el mercat laboral també es feminitza la supervivència al món. De fet, les llars i les comunitats depenen cada vegada més dels recursos socials de les dones i de les activitats generadores de les remeses de les dones migrants (Sassen, 2003).

Ara bé, aquesta «naturalització» femenina de la reproducció social ens ha conduït a llançar més ombres que llums sobre el tema de la paternitat. Per això, creiem que cal abordar la paternitat com un procés que es pot reconstruir dins del projecte migratori internacional. Els homes equatorians, de vegades, contraposen la figura paterna que ells van tenir

2. Per entendre millor des de la perspectiva d'origen com s'han configurat en els darrers anys el mapa de l'emigració equatoriana i els espais socials transnacionals, podeu consultar Ramírez Gallegos i Ramírez (2005).

de «pare estricte i sever» a la figura construïda en el context migratori de «pare modern» encara que, certament, aquesta figura no constitueix per si mateixa una transformació de rols i no necessàriament es pot prendre com un procés d'equitat creixent³ (Pedone, 2003). Un dels canvis més notoris és l'assumpció per part dels pares de la relació família/escola, papers que no han estat fàcils d'acceptar ja que és una tasca que, en general a l'origen, forma part del treball reproductiu de les dones. En els seus testimonis alguns homes alludeixen al fet que han hagut d'eliminar les reticències i prejudicis per acudir a l'escola i, a més, han canviat d'opinió en observar la predisposició i l'actitud oberta dels docents perquè es vinculin a l'escola tant als llocs d'origen com als de destinació.

Per això, la consolidació del projecte migratori a escala transnacional i la permanència prolongada de les dones als llocs de destinació han transformat la gestió de la vida quotidiana tant a l'origen com a la destinació. Els processos migratoris transnacionals no solament han generat canvis estructurals en l'exercici de la maternitat i la paternitat, sinó que, a més, han donat lloc a formes noves de convivència que comporten la transformació dels vincles i els papers familiars a partir de la fragmentació produïda per la migració i els posteriors processos de reagrupament familiar a la destinació, com analitzarem a continuació.

Els dilemes del reagrupament i l'espai transnacional de la família

Des d'alguns àmbits polítics, mediàtics i socioeducatius, tant als llocs d'origen com als de destinació, els últims anys s'ha elaborat un discurs que col·loca el procés migratori com a causa principal de la desintegració familiar i estigmatitza els fills i filles de les famílies migrants.

Moltes vegades, aquest discurs no es fonamenta en bases sòlides de coneixement sobre les profundes transformacions que implica la migració en les relacions familiars. En aquest sentit, es confonen i s'utilitzen com a sinònims diferents processos com són la fragmentació i la desintegració familiar; més encara, no es consideren les ruptures familiars precedents, en les quals el fet migratori només es revela com un desencadenant i no com la causa principal. Finalment, encara són molt escassos els estudis que aborden el tema dels reagrupaments familiars en la complexitat i la dinàmica dels grups domèstics involucrats en la migració transnacional.

Podem afirmar que, en el 90% de les famílies equatorianes estudiades, la decisió de reagrupar els fills i filles s'ha pres una vegada instal·lats als llocs de destinació, i constitueix una de les resignificacions més importants del projecte migratori inicial. Quan la família està establerta en la destinació, comença el procés llarg i conflictiu que es resol en l'assentament definitiu o el retorn, on novament es posen en joc les

quotes de poder que han anat guanyant o perdent els membres del grup domèstic migrant. A causa de la complexa trama de situacions familiars i el context socioeconòmic, els reagrupaments familiars no són sempre harmoniosos. Els testimonis de les dones que han encapçalat la migració fan referència al fet que elles se senten més responsables del reagrupament dels seus fills i filles que els homes.

Entre els anys 2005 i 2007 les sol·licituds d'informes d'habitatge —un requisit imprescindible per iniciar els tràmits de reagrupament familiar— presentades per persones equatorianes a l'Ajuntament de Barcelona representaven entre el 30% i el 25% del total, i aquestes peticions les feien sobretot dones d'aquest col·lectiu (56,7%, 64,9% i 66% per als tres anys considerats, respectivament) (Ajuntament de Barcelona, 2008).

No obstant això, en un període curt de temps les estratègies per dur a terme aquests reagrupaments a l'Estat

3. Jason Priblisky (2002) en la seva investigació sobre els efectes psicològics en els nens i nenes de la migració dels pares als Estats Units des de la serralada del sud de l'Equador, descriu com la paternitat dels pares migrants és reconstruïda sota el model de l'home de classe mitjana *íony* (nord-americà) a través de les imatges de la televisió que presenta els pares com a homes d'acció i alhora amb rols de marits i pares. D'altra banda, P. Hondgneu-Sotelo i M. Messner (1994) analitzen com «l'home nou» i «pare proveïdor», la imatge construïda per la televisió americana i la seva publicitat, influeix en els homes migrants mexicans; totes són construccions socials que, per la seva banda, també fa la televisió espanyola actualment.

espanyol han tingut dificultats per diferents motius, com les últimes restriccions jurídiques per viure en família, les escasses vies de migració regular, l'extensió de la permanència de les dones en el servei domèstic intern, les dificultats per accedir a l'habitatge i l'estigmatització gradual de la «joventut llatina» en la societat espanyola.

Si tenim en compte els canvis estructurals que ha sofert en molt pocs anys, en aquest cas, el flux migratori equatorià cap a Catalunya, podrem distingir diverses estratègies de reagrupament segons les diferents etapes del desplaçament. Una de les primeres estratègies van ser els reagrupaments familiars esglaonats: en primer lloc arribaven els fills i les filles més grans per agilitar els tràmits de regularització jurídica, i en una etapa posterior es reunificava els fills i filles menors.

Ara bé, hi ha diverses causes per a aquests canvis de rumb en les estratègies de reunificació en destinació. En primer lloc, la precarietat jurídica, laboral i residencial de les mares i pares equatorians als llocs de destinació ha prolongat el temps de separació que es va tenir en compte en el disseny del projecte migratori inicial. En segon lloc, davant l'estigmatització en destinació i la complexitat en els processos de reagrupament familiar ja posats en marxa, algunes famílies han consolidat els processos de transnacionalisme en decidir que els fills i filles grans continuïn els estudis a l'origen i només projecten reagrupar els menors.

Tanmateix, hi ha famílies que van més enllà i han decidit que tots els seus fills i filles romanguin a l'origen. Aquest procés no és nou a l'Equador, encara que sí que introdueix una variant en les pràctiques transnacionals de les famílies que han migrat cap a Europa.

Davant d'aquests canvis en les pràctiques familiars observem que la manera de gestionar la vida quotidiana començarà a tenir trets similars a las de les famílies migrants involucrades en el desplaçament cap als Estats Units, on el temps de separació entre pares i fills és d'una mitjana de deu anys. Tot i això, a partir de la feminització dels fluxos migratoris, aquestes pràctiques s'han posat en dubte des del punt de vista social, ja que quan el reagrupament familiar no es concreta la crítica recau, principalment, en les mares migrants.

Aquestes estigmatitzacions i generalitzacions estan encobrint situacions familiars complexes, on les àrdues negociacions afectives dificulten l'exercici de la maternitat transnacional i l'organització d'un probable reagrupament. Tanmateix, les precàries condicions socioeconòmiques trobades als llocs de destinació fan que tant els fills i les filles que romanen en origen com les seves mares migrants valorin positivament la conveniència de construir vincles familiars en un context transnacional, aprofitant la solidesa de les xarxes socials en origen, una realitat molt difícil de construir als llocs d'arribada. Experiències prèvies de les famílies

migrants pioneres generen un temor generalitzat sobre els inconvenients del reagrupament familiar quan no hi ha una xarxa de cures en la destinació prou estesa.

Durant els últims anys és habitual trobar retorns de nens, nenes i adolescents a l'origen pel fet que els processos de reagrupament familiar en destinació no han donat els resultats esperats. Aquest fet es produeix perquè hi ha nombrosos obstacles que impedeixen una reunificació reeixida. A més de les precàries condicions jurídiques, laborals i residencials ja esmentades, l'existència d'una xarxa social molt feble que dificulta organitzar les tasques de cura i criança en destinació té un efecte contrari a l'esperat. Dins d'aquest context, les estratègies han experimentat un nou canvi, moltes famílies han decidit no reagrupar-se i consolidar així els processos de transnacionalisme familiar, i en altres casos han decidit reagrupar àvies i besties perquè continuïn complint el rol fonamental d'articular la xarxa de cura als llocs d'arribada.

L'arribada gradual de les àvies està relacionada amb les diverses modalitats de reagrupament familiar de les famílies migrants llatinoamericanes, encara que els inconvenients continuen amb les restriccions jurídiques, que no sempre atenen aquestes demandes dels migrants, ja que el requisit és que les persones grans tinguin més de 65 anys i hagin depès (tramesa de remeses) i depenguin de les persones migrants.

En definitiva, les lleis continuen sense considerar l'organització familiar de la població migrant i, en última instància, continuen limitant i restringint el dret a viure en família.

A tall de conclusió

Les famílies migrants equatorianes, en el seu desplaçament cap a l'Estat espanyol en general, i cap a Catalunya en particular, han transformat les seves estructures, han redefinit rols i han construït estratègies per gestionar la vida quotidiana en contextos transnacionals. La feminització del flux migratori ha disparat l'alarma social en relació amb els canvis generats en les estructures socials. Canvis i transformacions que encara no han estat explorats en profunditat i on han prevalgut els discursos estigmatitzants que associen la migració femenina a l'abandonament dels fills i filles. Aquestes mirades esbiaixades i estereotipades no permeten comprendre la multidimensionalitat dels processos migratoris, que tanquen una sèrie d'estratègies, negociacions, canvis i apropiació de rols familiars que involucren totes les generacions dels grups domèstics relacionats amb aquesta problemàtica.

L'èmfasi posat en la responsabilitat exclusiva de les dones en els processos

de desintegració familiar —amb la seva «partida» o la seva «absència» com a causa principal de les crisis en els grups domèstics— té efectes culpabilitzadors tant en origen com en destinació. En origen, a través dels testimonis reunits hem pogut observar que se sol partir del supòsit de l'abandonament per part de les dones d'un rol «essencialment» femení, i això obliga a una reestructuració de les relacions i l'organització del grup domèstic «abandonat» per poder suplir qui ha deixat de complir les seves obligacions i responsabilitats.

El recorregut de la nostra recerca durant l'última dècada, a través de diferents etapes dels projectes migratoris de les famílies equatorianes, ens ha portat a centrar-nos en les opinions, els interessos i les expectatives dels nens, nenes i adolescents com a part fonamental en les negociacions familiars en els contextos migratoris transnacionals. Els fills i filles de la migració també resulten doblement estigmatitzats i discriminats en les pràctiques discursives i institucionals. En efecte, tant en origen com en destinació apareixen com a «portadors de diferents problemàtiques».

Al llarg de la infantesa i l'adolescència han hagut d'afrontar el fet de separar-se dels pares, han traslladat el

seu afecte a les seves àvies, avis, ties i oncles; sovint, aquest afecte s'ha convertit en moneda de canvi en la negociació dels papers familiars, han viscut el reagrupament en destinació, retorns a l'origen o promeses no complertes de viatges o tornades dels seus pares. Totes, situacions familiars i personals no exemptes de contradiccions i conflictes on s'ha emprat una gran varietat d'estratègies per consensuar nous rols negociats a través de la distància. Una distància espacial i temporal que s'ha vist reforçada per la nova estratificació del mercat de treball a escala planetària, per les restriccions jurídiques que limiten el moviment lliure de les persones migrants i retallen el dret a viure en família.

Aquests canvis no solament han afectat les famílies involucrades, sinó que més aviat es tracta d'un fenomen social, polític, econòmic i cultural que impacta tant als llocs d'origen com als de destinació. Més enllà de posicionaments ideològics i polítics als estats emissors i als receptors, són les famílies migrants, amb les seves estratègies transnacionals, les que estan interpel·lant els sectors acadèmics, polítics, socials, educatius i sanitaris a propòsit de l'eficient o la ineficient gestió de l'actual fet migratori. 

Bibliografia

BORRERO VEGA, Alicia; VEGA UGALDE, Silvia. *Mujer y migración: alcances de un fenómeno nacional y regional*. Quito: Abya Yala, 1995.

NACIONES UNIDAS. COMISSIÓ DE DRETS HUMANS. *Derechos humanos de los migrantes. Informe de la relatora especial, Sra. Gabriela Rodríguez Pizarro, presentado en cumplimiento de la resolución 2001/52. Misión al Ecuador*. Washington: Consell Econòmic i Social, Naciones Unidas, 2002.

GIL ARAUJO, Sandra. «Periféricos a la conquista de la metrópolis. Panorámica sobre las (in)migraciones latinoamericanas en España». *Revista de Estudios Migratorios Latinoamericanos*, 2008 (en premsa).

HERRERA, Gioconda. *Migración y familia: una mirada desde el género* [inèdit]. Quito: Investigación del Programa de Género FLACSO con el auspicio de la Embajada de Holanda, 2002.

HONDAGNEU-SOTELO, Pierrette; AVILA, Ernestine. «“I’m here but I’m there”: The meanings of latina transnational motherhood». *Gender and Society*, vol. 11, 5 (1997): 548-571.

HONDAGNEU-SOTELO, Pierrette; MESSNER, Michael. «Gender Display and Man’s Power: The “new man” and the mexican immigrant man» (200-218). A: BROD, [ed.]; KAUFMAN, M. [ed.]. *Theorizing masculinities*. Thousand Oaks: SAGE Publications, 1994.

JOKISCH, Brad. «Desde Nueva York a Madrid: tendencias en la migración ecuatoriana». *Ecuador Debate*, 54 (2001): 59-84.

PEDONE, Claudia. «Tú siempre jalas a los tuyos». *Cadenas y redes migratorias de las familias ecuatorianas hacia España*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona. Tesi (doctorat), 2003.

— *Las familias ecuatorianas y el papel de la educación en Cataluña*. [Inèdit]. Recerca finançada per la Fundació Jaume Bofill. Barcelona, 2004.

— *Estrategias migratorias y poder: «Tú siempre jalas a los tuyos»*. Quito: Abya-Yala, PMCD-AECI, 2006a.

— *De l'Equador a Catalunya: el paper de la família i les xarxes migratòries*. Barcelona: Mediterrània, 2006b.

— «Los cambios familiares y educativos en los actuales contextos migratorios ecuatorianos: una perspectiva transatlántica». *Athenea Digita, Revista de Pensamiento de Investigación Social*, 10 (2006c): 154-171.

— «“Varones aventureros” vs. “Madres que abandonan”: reconstrucción de las relaciones familiares a partir de la migración ecuatoriana». *Revista REHMU*, any xvi, 30 (2008): 45-64.

PEDONE, Claudia; GIL ARAUJO, Sandra. «Maternidades transnacionales entre América Latina y el Estado español. El impacto de las políticas migratorias en las estrategias de reagrupación familiar». Ponència presentada al Simposi Internacional «Nous reptes

del transnacionalisme en l'estudi de les migracions», organitzat pel Grup d'Estudis d'Immigració i Minories Ètniques (GEDIME) i el Departament de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona, 2008.

PRIBILSKY, Jason. «Los niños de las remesas y traumas de la globalización». *Ecuador Debate*, 54 (2001): 127-154.

PROGRAMA D'IMMIGRACIÓ DE L'AJUNTAMENT DE BARCELONA. *Informes sobre habitatge*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 2008.

RAMÍREZ GALLEGOS, Franklin; RAMÍREZ, Jacques. *La estampida migratoria ecuatoriana. Crisis, redes transnacionales y repertorios de acción migratoria*. Quito: Abya Yala: Centro de investigaciones Ciudad: ALISEI: UNESCO, 2006.

SASSEN, Saskia. *Contra geografías de la globalización. Género y ciudadanía en los circuitos transfronterizos*. Madrid: Traficantes de sueños-Mapas, 2003.

SISTEMA INTEGRADO DE INDICADORES SOCIALES DEL ECUADOR (SIISE). *Los niños y niñas, ahora! Una selección de indicadores de su situación a inicios de la nueva década*. Quito: INEC: SIISE: INNEA: CEPAR: PNUD: UNFPA: UNICEF, 2001.